

Het ervaren en uiten van emoties door Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen

*Sheida Novin en Carolien Rieffe*¹

Samenvatting

Doel van dit onderzoek was om de invloed van de culturele achtergrond op het ervaren en uiten van emoties bij kinderen in verschillende frustrerende situaties te bekijken. Uit de antwoorden van autochtoon-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen kwamen een aantal culturele verschillen naar voren ten aanzien van situaties met gezinsleden en leeftijdgenoten. Het bleek dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak een negatieve emotie rapporteerden ten aanzien van een ouder, mannelijk gezinslid dan autochtoon-Nederlandse leeftijdgenootjes. Bovendien zouden zij deze vaker verbergen en meer sociaal reageren indien zij wel een negatieve emotie rapporteerden. Deze culturele verschillen traden niet op in situaties met leeftijdgenoten.

Novin, S., & Rieffe, C. (2006). Experience and expression of emotions among Moroccan-Dutch and native Dutch children, Kind en Adolescent, 27 (3),

The aim of this study was to examine the influence of culture on the experience and expression by children of emotions in frustrating social situations. The responses of native Dutch and Moroccan-Dutch children revealed several cultural differences depending on the presence of a family member or peer. Moroccan-Dutch children with a father or older brother reported a negative emotion less often than their native Dutch peers. Moreover, they were more likely to conceal a negative emotion and to give a socially acceptable response. These differences did not occur with respect to conflict situations with peers.

Keywords: emotions, culture, children.

Emoties hebben een belangrijke sociale functie. Het uiten van emoties heeft een communicatieve waarde en beïnvloedt interpersoonlijke relaties. Het tonen van verdriet roept over het algemeen steun en verzorging op, terwijl het uiten van blijdschap vaak zorgt voor een versterking van de onderlinge band. Hoewel het algemeen is geaccepteerd dat verschillende emoties universeel voorkomen (Russell, 1991), spelen culturele en sociale invloeden een belangrijke rol bij de ervaring en uiting van gevoelens. Culturele regels leren kinderen bijvoorbeeld wanneer welke emoties gevoeld worden en dit beïnvloedt tevens de intensiteit, duur of frequentie van de emotionele ervaring. Daarnaast leren kinderen via culturele regels waar, wanneer en hoe zij hun emoties op gepaste wijze kunnen uiten of juist verbergen (Saarni, 1999). In dit onderzoek wilden we kijken of er verschillen zijn in het ervaren en uiten van emoties tussen Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen.

In de huidige literatuur worden westerse culturen vaak gepresenteerd als meer 'individualistisch' vergeleken met Noord-Afrikaanse en Aziatische culturen (bv. Gregg, 2005; Markus, & Kitayama, 1991). Zoals de naam al aangeeft staat in een meer individualistische

¹Mevr. drs. Sheida Novin en mevr. dr. Carolien Rieffe zijn beiden werkzaam bij de afdeling Ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Leiden.

Contactadres: Sheida Novin, Universiteit Leiden, afdeling Ontwikkelingspsychologie, Postbus 9555, 2300 RB Leiden, e-mail: snovin@fsw.leidenuniv.nl

cultuur de positie van het individu centraal (Van Oudenhoven, 2002). In de westerse maatschappij, zoals in Nederland, worden de onafhankelijkheid en autonomie van het individu benadrukt (Mesquita, 2001). Persoonlijke behoeften, doelen en wensen staan voorop en het zelfstandig oplossen van persoonlijke problemen wordt als adequaat en gewenst beoordeeld. Binnen meer collectivistische culturen, zoals bijvoorbeeld de Marokkaanse cultuur, wordt daarentegen de plaats van het individu in de sociale groep benadrukt. De eer van de familie staat hoog in het vaandel, wat betekent dat individuele gedragingen of ideeën geen schaamte voor het gezin of de familie mogen veroorzaken (Pels, 2000) en het uiten van emoties die individuele behoeften reflecteren kunnen als ongepast worden gezien (Pinedo, 2003). Termen als loyaliteit, respect en hiërarchie spelen binnen een collectivistische cultuur een belangrijkere rol (bv. Cole, Bruschi, & Tamang, 2002).

Verschillende crossculturele onderzoeken tonen inderdaad culturele invloeden op emotionele ervaringen en expressie, zowel bij volwassenen als bij kinderen (bv. Cole e.a., 2002; Stephan, Stephan, & De Vargas, 1996). Bijvoorbeeld Cole en collega's laten zien dat Tamang-kinderen (collectivistische cultuur uit Nepal) minder vaak een negatieve emotie rapporteren ten aanzien van een oudere persoon dan hun Amerikaanse en Brahman leeftijdgenootjes (een andere, minder hiërarchisch georganiseerde Nepalese groep). De Brahman-kinderen rapporteren wel even frequent als de Amerikaanse kinderen een negatieve emotie, maar zouden deze minder vaak tonen. Ook uit onderzoek bij volwassenen blijkt dat westerlingen expressiever zijn in hun emotionele uitingen in de aanwezigheid van anderen dan Aziaten. Vooral negatieve emoties worden door Aziatische mensen vaker verborgen (Zahn-Waxler, Friedman, Cole, Mizuta, & Hiruma, 1996).

Deze verschillen zijn te verklaren vanuit culturele verschillen in normen, waarden en belangen, zoals hierboven aangegeven. Immers, het uiten van bijvoorbeeld boosheid kan een negatieve invloed hebben op de interpersoonlijke relatie en kan als respectloos worden beschouwd. Het beheersen en vermijden van dergelijke negatieve emoties is vaak van belang bij het streven naar een harmonieuze relatie binnen culturen waar dit centraal staat. Anderzijds wordt het uiten van boosheid in een bijvoorbeeld westerse samenleving juist vaker geassocieerd met gewenst assertief gedrag, waarmee het individu opkomt voor de persoonlijke belangen.

Hoewel in Europa, inclusief Nederland, de samenleving bestaat uit diverse culturen, heeft men in crosscultureel onderzoek naar emoties de neiging om zich vooral te richten op verschillen tussen westerse en Aziatische culturen. Echter, weinig is bekend over de emotionele ervaringen en uitingen van mensen met een Arabische achtergrond, terwijl deze een relatief groot deel van de westerse samenleving uitmaken. In Nederland behoort de (Arabisch-/Berbers-) Marokkaanse gemeenschap tot één van de grootste groepen etnische minderheden (10% van de immigrantenpopulatie en 2% van de totale bevolking) (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2005). Onderzoek naar emoties bij Marokkaans-Nederlandse kinderen is derhalve niet alleen theoretisch relevant ten aanzien van de invloed van culturele achtergrond op emotionele ontwikkeling, maar het heeft ook praktische relevantie. Vooral mensen die met kinderen met verschillende etnische achtergronden werken (bv. op scholen of in een therapeutische setting) kunnen profiteren van meer inzicht in de invloed van cultuur op het ervaren en uiten van emoties.

Doel van het huidige onderzoek was om culturele verschillen in emotionele ervaringen en uitingen te bekijken bij tweede generatie Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen. Met tweede generatie Marokkaans-Nederlandse kinderen wordt verwezen naar kinderen die in Nederland geboren zijn en waarvan beide ouders in Marokko zijn geboren.

Het emotie-socialisatieproces leidt grotendeels tot automatische patronen die al op zeer jonge leeftijd worden aangeleerd en die slechts gedeeltelijk cognitief beïnvloed kunnen

worden. Kinderen die opgroeien volgens cultureel bepalende socialisatieprocessen zullen waarschijnlijk beïnvloed worden in hun emoties en emotiegedragingen door de culturele achtergrond die ouders hen meegeven, ondanks dat ze tot de tweede generatie behoren. Er is gekozen voor kinderen van de leeftijd rond de tien jaar, omdat op deze leeftijd inzicht in de achterliggende motieven voor het tonen of verbergen van emoties kan worden verwacht.

Aan kinderen uit beide etnische groepen werden vignetten voorgelegd waarin een gebeurtenis werd beschreven die nadelig was voor de hoofdpersoon. De helft van de nadelige situaties werd veroorzaakt door een vader of een oudere broer en de andere helft door leeftijdgenoten buiten de familie. Hierbij is opzettelijk gekozen voor een ouder, mannelijk gezinslid, omdat vaders en zoons in de traditionele Marokkaanse cultuur bovenaan de hiërarchie staan, gevolgd door de moeders en de dochters. Vaak nemen de oudere broers bijvoorbeeld de rol van hun vader over wanneer hij afwezig is (Pels, 1998). Tevens werden de verhaaltjes gevarieerd in de intentie van de 'dader'. De helft van de nadelige situaties werd opzettelijk veroorzaakt en de andere helft per ongeluk. Na het voorlezen van de vignetten werden kinderen gevraagd naar hun emotionele ervaringen, reacties en beweegredenen om de ervaren emotie wel of niet te tonen.

Verwacht werd dat Marokkaans-Nederlandse kinderen situaties waarin hun vader of oudere broer hun schade berokkend anders zouden evalueren dan autochtoon-Nederlandse kinderen. Op basis van de veronderstelde hiërarchische structuur en waarde die wordt gehecht aan loyaliteit en respect binnen het gezin in de Marokkaanse cultuur (Pels, 2000), verwachtten we dat Marokkaans-Nederlandse kinderen mogelijk minder negatieve emoties zouden rapporteren en in ieder geval minder negatieve emoties zouden uiten ten aanzien van een ouder, mannelijk gezinslid dan autochtoon-Nederlandse kinderen. Bovendien werd verwacht dat Marokkaans-Nederlandse kinderen zich verbaal socialer zouden uiten in vergelijking met autochtoon-Nederlandse kinderen en dat zij hun gezichtsuitdrukking vaker zouden reguleren door minder vaak negatieve emoties te tonen. In nadelige situaties met leeftijdgenoten werden geen culturele verschillen verwacht, omdat de besproken culturele verschillen in normen en waarden vooral betrekking lijken te hebben op de hiërarchie binnen het gezin.

Methode

Proefpersonen

Aan dit onderzoek namen 87 autochtone Nederlandse en 85 Marokkaans-Nederlandse kinderen deel (gemiddelde leeftijd = 10 jaar en 0 maanden; SD = 6.92; bereik = 9 jaar en 5 maanden tot 10 jaar en 7 maanden). De autochtoon-Nederlandse groep bestond uit 42 jongens en 45 meisjes, van wie beide ouders in Nederland waren geboren. De ouders van de Marokkaans-Nederlandse kinderen (39 jongens en 45 meisjes) waren allen in Marokko geboren. Ieder kind woonde ten tijde van het onderzoek in Nederland, in de omgeving van Leiden. Aan ouders en leerkrachten was gevraagd om kinderen met taal- of leerproblemen die de antwoorden negatief zouden kunnen beïnvloeden niet deel te laten nemen aan het onderzoek.

Vignetten

Om culturele verschillen in emotionele ervaringen en uitingen bij kinderen te onderzoeken werd gebruik gemaakt van vier hypothetische situaties (Box 1). Het gebruik van vignetten is een frequent gebruikte methode in onderzoek naar emotionele uitingen bij kinderen (bv. Banerjee, Rieffe, Meerum Terwogt, Gerlein, & Voutsina, in druk; Cole e.a., 2002; Underwood, Coie, & Herbsman, 1992; Zeman & Garber, 1996). De verhaaltjes werden in verschillende volgordes aan de kinderen voorgelezen. De gebeurtenissen in de vignetten hadden altijd een nadelig gevolg voor de hoofdpersoon, waardoor negatieve emoties werden

verwacht te worden opgeroepen. Om de hierboven gepresenteerde onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zijn de vignetten volgens een 2 (Autoriteit) x 2 (Intentie) opzet ontworpen. De helft van de nadelige situaties werd veroorzaakt door een gezinslid (vader of oudere broer) en de andere helft door een leeftijdsgenoot (klasgenootje of vriend(in)). De helft van de verhaaltjes werd met opzet veroorzaakt en de andere helft per ongeluk. De kinderen werd gevraagd om zich de gepresenteerde situatie zo goed mogelijk voor te stellen en de volgende vragen te beantwoorden: 1. hoe voel je je?; 2. laat je zien hoe je je voelt? (*indien nee, de volgende vragen*); 3. waarom niet?; 4. wat zeg je?; 5. hoe kijk je?

Box 1 Vignetten die in het onderhavige onderzoek naar culturele verschillen in emotionele ervaringen en uitingen bij kinderen zijn gebruikt

(Ouder, mannelijk gezinslid, per ongeluk)

Stel je voor. Je meester gaat verhuizen naar een andere stad. Als afscheidscadeau zullen alle kinderen een tekening voor hem maken. Je doet erg je best om een originele tekening te maken, want het is jouw favoriete meester. Als het klaar is, vraagt je vader om de tekening te bekijken. Maar je vader stoot per ongeluk een glas chocolademelk om over je tekening. Nu is je tekening helemaal verpest.

(Ouder, mannelijk gezinslid, opzettelijk)

Stel je voor. Je zit samen met je kleine broertje naar jullie favoriete programma op tv te kijken. Het is heel spannend, want de serie is bijna afgelopen. Dan komt je grote broer binnen en zet expres de tv uit. Hij gaat in de kamer zijn huiswerk maken. Jij en je broertje kunnen niet meer verder kijken.

(Leeftijdgenoot, opzettelijk)

Stel je voor. Jij vindt het erg leuk om met de gameboy te spelen en vandaag mag je er even mee in de klas spelen. Je bent er erg goed in, maar vooral vandaag gaat hartstikke goed. Je hebt bijna de hoogste score! Opeens, grijpt een meisje/jongen uit de klas de gameboy uit je handen en het spel wordt afgebroken. Je bent nu de hoogste score kwijt.

(Leeftijdgenoot, per ongeluk)

Stel je voor. Je hebt een nieuwe jas aan die je moeder voor je heeft gekocht. De jas is geweldig: hij is lekker warm en heeft een prachtige kleur. Tijdens de lunch heb je het koud en trek je je jas aan. Je beste vriend(in) wil ketchup over haar/zijn eten doen, maar knoeit per ongeluk op je jas. Er zit nu een vreselijke vlek op.

Scoring

De eerste vraag (hoe voel je je?) werd gescoord aan de hand van twee categorieën: *positieve* of *neutrale emotie* (bv. blij, trots, fijn, gelukkig, of bv. gewoon, oké) en *negatieve emotie* (bv. boos, verdrietig, bang, slecht). Er werd geteld hoe vaak kinderen aangaven dat een gebeurtenis een negatieve emotie zou oproepen. De uiteindelijke score voor de verwachte emotionele ervaring in nadelige situaties was het aantal situaties waarin het kind een negatieve emotie rapporteerde over de vier vignetten heen.

Of kinderen wel of niet hun gerapporteerde emotie zouden laten zien, werd met de tweede vraag nagegaan. Het aantal keren dat een kind positief antwoordde op deze vraag werd per vignet geteld en gemiddeld over de vignetten heen. Omdat de antwoorden van kinderen die een positieve of neutrale emotie rapporteerden in deze en de volgende vragen niet zijn

meegenomen in de analyses, zijn hier en in de volgende vragen proporties van de gerapporteerde antwoordcategorieën berekend.

Indien kinderen aangaven de gerapporteerde emotie niet te laten zien, werd met de derde vraag de reden van verberging nagegaan die aan de hand van de volgende categorieën werd gescoord: *sociale normen* (de emotie is niet gepast om te uiten in de situatie waarin het kind zich bevindt, bv. 'boos worden hoort niet bij een verjaardagsfeestje'); *ander-beschermend* (het kind wil sociale relaties beschermen of wil voorkomen dat een ander negatieve gevolgen ondervindt, bv. 'omdat dat dan niet leuk voor ze is, als ze een gezellige dag hebben gehad en als het dan een beetje verpest is'); *zelf-beschermend* (het kind verwacht negatieve consequenties voor zichzelf als het de emotie niet verbergt, bv. 'anders gaan ze me pesten' of 'dan worden mijn ouders boos').

Over de vier situaties heen werd geteld hoe vaak de antwoorden van de kinderen naar één of meer van deze categorieën refereerden. De uiteindelijke score bestond uit het gemiddeld aantal situaties waarin het kind deze categorieën rapporteerde en de score werd gecorrigeerd voor de eerste vraag door proporties te berekenen.

De antwoorden op de vierde vraag (wat zeg je?) werden op twee manieren bekeken. In de eerste plaats werd gescoord of de verbale reacties van de kinderen wel of niet de negatieve emotie reflecteerden. Het aantal verbale reacties dat de negatieve emotie reflecteerde werd over de vier situaties heen per kind geteld en gemiddeld, waarbij gecorrigeerd werd voor de kinderen die geen negatieve emotie bij de eerste vraag rapporteerden door proporties te berekenen.

Echter, het uiten van een negatieve emotie kan op een gepaste of ongepaste manier. Om dit te kunnen ondervangen en meer differentiatie in de antwoorden te onderzoeken werd de mate van sociabiliteit in verbale reacties gescoord op een driepuntsschaal: 1 = laag (het kind uit zijn negatieve emotie en ontevredenheid op een agressieve wijze, bv.: 'waar denk jij helemaal mee bezig te zijn?!'), 2 = gemiddeld (het kind uit zijn negatieve emotie op een assertieve verbale manier, bv.: 'dat vind ik niet aardig van jou') en 3=hoog (het kind laat de negatieve emotie voor wat het is met als doel dat de ander zich beter voelt, bv.: 'het geeft niet, ik maak wel een nieuwe tekening'). Gemiddelde scores voor sociabiliteit van verbale reactie werden over de vier situaties per kind berekend.

Bij de laatste vraag (hoe kijk je?) werden de gerapporteerde gezichtsuitdrukkingen van de kinderen gescoord, die de negatieve emotie wel of niet reflecteerden (bv. 'ik zou boos kijken' of 'ik zou normaal kijken'). Over de vier situaties heen werd geteld hoe vaak kinderen aangaven dat hun gezichtsuitdrukking de negatieve emotie zou reflecteren. De uiteindelijke score bestond uit het gemiddelde aantal situaties met de verwachte gezichtsuitdrukking die de negatieve emotie zou reflecteren.

Procedure

Alle kinderen werden op school of in hun huis in een aparte ruimte individueel getest door derdejaars studenten ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Leiden. Het interview duurde ongeveer vijftien minuten. Het interview werd opgenomen op cassette en werd daarna verbatim uitgetypt. Twee beoordelaars hebben deze transcripties onafhankelijk van elkaar gescoord. De beoordelaarbetrouwbaarheid werd berekend met behulp van Cohens kappa over vijftien willekeurig geselecteerde items. Kappa's varieerden van .75 (verbale uitingen) tot .95 (emotie). In het geval van verschillen tussen de beoordelaars, werden de scores bepaald door overleg tussen de beide beoordelaars.

Resultaten

Data-analyse

Voor de statische bewerkingen van de data is gebruikt gemaakt van variantieanalyse, met de 'between-subjects' variabelen Cultuur (Marokkaans-Nederlands en autochtoon-Nederlands) en Sekse (jongens en meisjes) en de 'within-subjects' variabelen Status (gezinlid en leeftijdgenoten) en Intentie (opzettelijk en per ongeluk). Voor post-hocvergelijkingen werd gebruik gemaakt van de Ryan-Einot-Gabriel-Welsch Q (REGWQ)-procedure met $\alpha = .05$, zoals aanbevolen door [Howell \(2002\)](#) voor homogene varianties. Alleen significante effecten worden vermeld.

Vraag 1: emotionele ervaring in nadelige sociale situaties

Om inzicht te krijgen in culturele verschillen in het ervaren van emoties, werd de kinderen gevraagd hoe ze zich in de gepresenteerde situaties zouden voelen. Kinderen rapporteerden slechts weinig keren een positieve of neutrale emotie: 6% van de emoties bij de Marokkaans-Nederlandse kinderen en 2% van de emoties bij de autochtoon-Nederlandse kinderen waren niet negatief. Resultaten toonden een hoofdeffect voor Cultuur ($F_{(1,168)} = 8.84$, $p < .005$). Marokkaans-Nederlandse kinderen rapporteerden bij minder vignetten een negatieve emotie dan autochtoon-Nederlandse kinderen (respectievelijk $M = 3.74$ en $M = 3.92$). Tevens werd er een interactie-effect aangetoond voor Cultuur x Intentie ($F_{(1,168)} = 5.28$, $p < .03$). Post-hocvergelijkingen bevestigden dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak ($M = 1.82$) een negatieve emotie rapporteerden in nadelige situaties die per ongeluk werden veroorzaakt vergeleken met de autochtoon-Nederlandse groep ($M = 1.99$). Dit verschil werd niet gevonden in nadelige situaties die opzettelijk werden veroorzaakt ($M = 1.92$ en $M = 1.93$ voor respectievelijk Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen).

Vraag 2: uiting van negatieve emoties in nadelige sociale situaties

Bij de situaties waarin kinderen een negatieve emotie rapporteerden, werd de vraag gesteld of kinderen deze emotie zouden tonen. De meeste kinderen uit beide culturen gaven aan dat ze de negatieve emotie wel zouden uiten. Slechts 1.1% van de autochtoon-Nederlandse en 5.9% van de Marokkaans-Nederlandse kinderen gaf aan deze te verbergen. Een hoofdeffect voor Intentie ($F_{(1,142)} = 27.65$, $p = .000$) en een interactie-effect voor Cultuur x Status ($F_{(1,142)} = 5.04$, $p < .03$) werden aangetoond. Post-hocvergelijkingen bevestigden dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak ($M = .77$) dan autochtoon-Nederlandse kinderen ($M = .87$) hun negatieve emoties zouden uiten ten opzichte van een ouder, mannelijk gezinslid, terwijl beide groepen hierin niet verschilden als het een leeftijdgenootje betrof ($M = .89$ en $M = .85$ voor respectievelijk Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen). Bovendien zouden Marokkaans-Nederlandse kinderen aan de gezinsleden minder vaak een negatieve emotie tonen dan aan leeftijdgenootjes. Dit verschil trad niet op bij autochtoon-Nederlandse kinderen. Beide groepen kinderen gaven aan vaker hun negatieve emotie te uiten wanneer de nadelige situatie met opzet werd veroorzaakt ($M = .91$) dan wanneer dit niet het geval was ($M = .77$).

Vraag 3: redenen voor het verbergen van negatieve emoties

Gezien het zeer lage percentage kinderen dat aangaf de negatieve emotie te verbergen, kunnen geen betrouwbare uitspraken gedaan worden over eventuele verschillen in de redenen hiervoor.

Vraag 4: verbale reacties op nadelige sociale situaties

Aan de kinderen werd gevraagd wat zij in de gegeven situaties zouden zeggen. Voor het aantal verbale reacties die de ervaren negatieve emoties reflecteerden werden hoofdeffecten aangetoond voor Status ($F_{(1,142)} = 7.04, p < .01$) en Intentie ($F_{(1,142)} = 25.93, p = .000$) en een interactie-effect voor Cultuur x Status ($F_{(1,142)} = 12.42, p = .001$). Marokkaans-Nederlandse kinderen zouden hun negatieve emoties minder vaak verbaal uiten in de aanwezigheid van een gezinslid ($M = .66$) dan een leeftijdgenootje ($M = .86$). Bij autochtoon-Nederlandse kinderen was er geen verschil ($M = .81$ en $M = .78$ voor respectievelijk gezinslid en leeftijdgenoot). Marokkaans-Nederlandse kinderen rapporteerden minder vaak hun negatieve emotie te uiten in het bijzijn van gezinsleden dan autochtoon-Nederlandse kinderen, terwijl er ten aanzien van situaties met leeftijdgenoten geen verschillen werden gevonden. Bovendien bleek dat kinderen uit beide culturele groepen vaker hun negatieve emoties verbaal zouden uiten in nadelige situaties die met opzet waren veroorzaakt ($M = .85$) dan in situaties die per ongeluk waren veroorzaakt ($M = .69$).

Daarnaast werd de mate van sociabiliteit in de verbale reacties bekeken. De resultaten toonden hoofdeffecten Status ($F_{(1,120)} = 5.37, p < .03$) en Intentie ($F_{(1,120)} = 38.25, p = .000$). Beide groepen kinderen zouden minder sociaal reageren in nadelige situaties in aanwezigheid van leeftijdgenoten ($M = 1.85$) dan in het bijzijn van gezinsleden ($M = 1.95$) en zouden tevens minder sociaal reageren in situaties die opzettelijk werden veroorzaakt ($M = 1.75$) dan in situaties die per ongeluk werden veroorzaakt ($M = 2.08$). Ten aanzien van culturele verschillen toonde een t-test dat Marokkaans-Nederlandse kinderen socialer zouden reageren naar een ouder, mannelijk gezinslid toe ($M = 2.02$) dan autochtoon-Nederlandse kinderen ($M = 1.84$); $t(141) = 2.26, p < .003$; terwijl beide groepen niet verschilden als het een leeftijdgenootje betrof ($M = 1.85$ en $M = 1.84$ voor respectievelijk Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen).

Vraag 5: gezichtsuitdrukkingen in nadelige sociale situaties

De laatste vraag betrof de gezichtsuitdrukkingen van kinderen in de gepresenteerde situaties. Voor het aantal gezichtsuitdrukkingen dat overeenkwam met de genoemde negatieve emotie werden geen hoofd- of interactie-effecten gevonden. Het bleek dat Marokkaans-Nederlandse ($M = .77$) en autochtone Nederlandse kinderen ($M = .83$) de negatieve emotie ongeveer in 80% van de gevallen zouden laten zien.

Discussie

Hiërarchie, harmonie en loyaliteit staan hoog in het vaandel in een meer collectivistische cultuur; individualistische kenmerken zoals opkomen voor het eigen individuele belang zijn daaraan onderschikt (Mesquita, 2001). Conform eerder onderzoek (bv. Cole e.a., 2002; Scherer, 1997) suggereren ook de resultaten uit het huidige onderzoek dat emotionele ervaring en expressie beïnvloed worden door deze cultureel bepaalde normen, waarden en regels die men vanaf zijn vroege jeugd heeft meegekregen.

Een vergelijking tussen tweede generatie Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen laat zien dat beide groepen nauwelijks een positieve of neutrale emotie verwachtten te ervaren noch hun negatieve emotie verwachtten te verbergen in de gepresenteerde situaties. Het bleek echter dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak aangaven een negatieve emotie te voelen. Dit verschil werd vooral aangetoond in nadelige situaties die per ongeluk werden veroorzaakt. Bovendien, Marokkaans-Nederlandse kinderen die een negatieve emotie rapporteerden, zeiden deze emotie vaker te verbergen ten opzichte van hun vader of oudere broer dan autochtoon-Nederlandse kinderen. Tevens zouden zij in deze situaties met gezinsleden hun negatieve emoties vaker verbergen dan in het bijzijn van

leeftijdgenootjes. Bovendien dachten Marokkaans-Nederlandse kinderen hun verbale uitingen meer te reguleren in het bijzijn van gezinsleden en zich socialer te uiten in vergelijking met de autochtone Nederlandse kinderen. Voor de autochtoon-Nederlandse kinderen die een negatieve emotie vermeldden maakte het daarentegen weinig verschil of zij een ouder gezinslid of een leeftijdgenootje voor zich hadden. Zij dachten in beide gevallen even vaak de negatieve emotie te tonen, en ook de mate van sociabiliteit van de verbale reacties was gelijk.

In het bijzijn van leeftijdgenoten kwamen geen culturele verschillen aan het licht. Ook de verwachte gezichtsuitdrukkingen verschilden niet tussen beide groepen. Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen gaven even vaak aan dat hun gezichtsexpressie de negatieve emotie zou reflecteren.

Deze uitkomsten geven ruimte aan verschillende interpretaties. In de eerste plaats suggereren deze resultaten dat negatieve, emotionele uitingen tegenover een ouder, mannelijk gezinslid door de Marokkaans-Nederlandse kinderen als minder wenselijk worden beoordeeld dan door autochtoon-Nederlandse kinderen. Het kan zijn dat een vader of oudere broer voor autochtoon-Nederlandse kinderen in veel mindere mate als autoriteit wordt beschouwd, maar dat autochtoon-Nederlandse kinderen ten aanzien van een figuur aan wie zij wel dezelfde mate van autoriteit toeschrijven net zo goed in mindere mate hun negatieve emoties zouden tonen en verbaliseren. Het verschil tussen beide groepen zou tevens verklaard kunnen worden door het idee dat autochtoon-Nederlandse kinderen wel vaker hun negatieve emoties uiten ten aanzien van een autoriteitsfiguur, maar dit doen op een wijze die als gepast wordt ervaren binnen de autochtoon-Nederlandse cultuur. Anderzijds is het mogelijk dat niet de aan- of afwezigheid van een autoritair persoon het effect verklaart, maar dat de verschillen het gevolg zijn van de aan- of afwezigheid van een gezinslid. Zo zou er meer belang gehecht kunnen worden aan het behoud van groepsharmonie binnen het gezin dan daarbuiten. Met de huidige opzet van het onderzoek is het niet mogelijk om hierover helderheid te verschaffen vanwege 'confounding' tussen gezinslid en leeftijdgenoot in de gepresenteerde vignetten. Toekomstig onderzoek zal hier verder inzicht in kunnen geven, waarbij in de onderzoeksopzet een systematisch onderscheid zou moeten worden gemaakt tussen zowel situaties binnen versus buiten het gezin als situaties met autoriteitsfiguren versus leeftijdgenoten.

In de tweede plaats is het de vraag waarom de Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak een negatieve emotie rapporteerden te voelen dan autochtoon-Nederlandse kinderen in nadelige situaties die per ongeluk werden veroorzaakt. Deze bevinding suggereert dat Marokkaans-Nederlandse kinderen de intentie van de 'dader' sterker laten meewegen in hun emotionele ervaringen. Hierdoor lijken ze het de persoon minder kwalijk te nemen wanneer iets nadeligs per ongeluk gebeurt, maar wanneer er sprake is van opzet, dan wordt er wel een negatieve emotie ervaren, net als bij de autochtoon-Nederlandse kinderen. Van de kinderen die aangaven wel een negatieve emotie te voelen, bleken beide culturele groepen hun negatieve emotie vaker te uiten in nadelige situaties die opzettelijk werden veroorzaakt dan in situaties die per ongeluk werden veroorzaakt. Logischerwijs is het in intentioneel nadelige situaties meer gepast om ongenoegen te laten blijken dan in situaties die per ongeluk zijn ontstaan.

Er bleken meer overeenkomsten tussen de beide culturele groepen. Zo bleken de gepresenteerde situaties bij beide groepen kinderen de verwachte negatieve emotie op te roepen. Dit pleit ervoor dat de ontworpen situaties voor beide groepen kinderen als frustrerend zouden worden ervaren. Echter, onverwachts gaven beide groepen in min of meer gelijke mate aan dat ze de negatieve emotie vaker zouden laten zien dan deze te verbergen. Het percentage kinderen dat aangaf de emotie te verbergen was zelfs te laag om betrouwbare uitspraken te doen over de motivatie hiervoor. Deze bevinding suggereert dat de gepresenteerde situaties niet stereotiep zijn voor de situaties waarbij kinderen in de dagelijkse praktijk hun emoties verbergen.

Een andere opmerkelijke uitkomst ten aanzien van overeenkomsten tussen de twee groepen betrof de situaties met leeftijdgenoten. De emotionele ervaringen, het uiten van de negatieve emoties, de verbale reacties en de gezichtsuitdrukkingen van de Marokkaans-Nederlandse kinderen bleken grotendeels overeen te komen met die van hun autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten. Een voor de hand liggende verklaring kan zijn dat sociale regels over het uiten van negatieve emoties in situaties met leeftijdgenoten in de twee culturele groepen meer overeenkomen dan verschillen. Een andere mogelijke verklaring is dat kinderen uit beide groepen, los van hun culturele achtergrond, op dezelfde manier ‘gesocialiseerd’ worden buitenshuis. Met andere woorden, op school gelden dezelfde regels voor iedereen hoe zich te voelen en te uiten, ondanks dat er mogelijk thuis hiervoor andere regels gelden. Marokkaans-Nederlandse kinderen zouden zich dan beide cultureel voorgeschreven ‘emotiepatronen’ hebben eigen gemaakt; in een Marokkaanse context voelen ze minder vaak een negatieve emotie dan autochtone leeftijdgenoten, maar in een Nederlandse context verschilt de emotionele ervaring niet of nauwelijks van die van de autochtoon-Nederlandse kinderen. Toekomstig onderzoek bij autochtoon Marokkaanse, autochtoon-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen zou kunnen uitwijzen welke culturele regels ten aanzien van emoties en emotie-uitingen de bovenstaande verschillen en overeenkomsten zouden kunnen verklaren.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat in dit onderzoek gebruik werd gemaakt van zelfrapportage, wat een vertekend beeld kan geven van het daadwerkelijke gedrag.

Literatuur

- Banerjee, R., Rieffe, C., Meerum Terwogt, M., Gerlein, A.M., & Voutsina, M. (in druk). Popular and rejected children’s reasoning about negative emotions in social situations: Interactions with gender. *Social Development*.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2005). Geraadpleegd 14 februari 2005: <http://statline.cbs.nl>.
- Cole, P. M., Bruschi, C. J., & Tamang, B. L. (2002). Cultural differences in children’s emotional reactions to difficult situations. *Child Development*, 73, 983-996.
- Gregg, G. S. (2005). *The Middle East: A cultural psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Howell, D. C. (2002). *Statistical methods for psychology*. Pacific Grove, CA: Duxbury.
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Mesquita, B. (2001). Emotions in collectivist and individualist contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 68-74.
- Pels, T. (1998). *Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2000). Muslim families from Morocco in the Netherlands: Gender dynamics and fathers’ roles in a context of change. *Current Sociology*, 48, 75-94.
- Pinedo, D. (2003, 28 juni). Weten wat er in je kinderen omgaat. *NRC Handelsblad*, p. 47.
- Russell, J. A. (1991). Culture and categorization of emotions. *Psychological Bulletin*, 110, 426-450.
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press.
- Scherer, K. L. (1997). The role of culture in emotion-antecedent appraisal. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 902-922.
- Stephan, W. G., Stephan, C. W., & De Vargas, M. C. (1996). Emotional expression in Costa Rica and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 147-160.
- Underwood, M. K., Coie, J. D., & Herbsman, C. R. (1992). Display rules for anger and aggression in school-aged children. *Child Development*, 63, 366-380.
- Van Oudenhoven, J. P. (2002). *Cross-culturele psychologie: De zoektocht naar verschillen en overeenkomsten tussen culturen*. Bussum: Coutinho.

- Zahn-Waxler, C., Friedman, R. J., Cole, P. M., Mizuta, I., & Hiruma, N. (1996). Japanese and United States preschool children's responses to conflict and distress. *Child Development, 67*, 2462-2477.
- Zeman, J., & Garber, J. (1996). Display rules for anger, sadness, and pain: It depends on who is watching. *Child Development, 67*, 957-973.